

Opgelet!

750 jaar onderwijs
in Amsterdam

Amstelodamum
Inkijxemplaar

WALBURGERS

Opgelet!

750 jaar onderwijs in Amsterdam

Redactie: Judith Brouwer, Dirk van Miert en Patricia van Ulzen

Het gaat niet goed met het onderwijs in Nederland. Kinderen kunnen steeds minder goed lezen en rekenen en er is een nijpend tekort aan leerkrachten. In Amsterdam hakt dit probleem er extra hard in.

Hoe was dat vroeger? Was het toen beter of juist slechter? Amstelodamum en het Huygens Instituut stelden zich deze vraag in een tijd waarin het onderwijs een van de dringendste dossiers van het Amsterdamse gemeentebestuur is. Het antwoord is dit boek, dat de belangrijkste ontwikkelingen en de opmerkelijkste verschijnselen van 750 jaar Amsterdams onderwijs belicht.

Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de kwaliteit van het onderwijs altijd al hoog op de agenda van het stadsbestuur stond. De selectie van de beste onderwijzers stond zelfs als taak benoemd in het stadsrecht van 1342. Maar net als nu waren er daarnaast particulieren die onderwijs aanboden. Ook andere onderwijskundige kwesties die nu spelen, blijken van alle tijden te zijn.

Het kind staat in dit boek centraal. Voor elk tijdvak, vanaf de middeleeuwen tot en met de huidige tijd, is gekeken wat het onderwijs betekende én betekent voor schoolgaande peuters, kleuters, jonge kinderen en tieners. Zo verbreedt dit boek de horizon van het publieke debat over verleden en toekomst van het Nederlandse onderwijs.

Auteurs: Jan Blokker, Judith Brouwer, Diederik Burgersdijk, Annemieke van Drenth, Louise Elffers, Paul Gerretsen, Alisa van de Haar, Maarten Hell, Ellen van Heteren Jan Dirk Imelman, Sjoerd Karsten, Hélène Leenders, Dirk van Miert, Nelleke Moser, Jan Spoelder, Ad Tervoort, Janneke Tump, Annemarieke Willemsen

 Amstelodamum
Inkijkexemplaar

WALBURGERS

Opgelet! 75 jaar onderwijs in Amsterdam

Inkijxemplaar

Opgelet!

750 jaar onderwijs
in Amsterdam

 Amstelodamum

Inkijkexemplaar

Inhoud

6	Voorwoord <i>Emmy Ferbeek</i>
	Inleiding
8	Over dit boek <i>Dirk van Miert en Jan Dirk Imelman</i>
	Hoofdstuk 1
40	Tesamen ter schole Gevarieerd onderwijs in middeleeuws Amsterdam <i>Ad Tervoort en Annemarieke Willemsen</i>
	Hoofdstuk 2
54	De Franse school in vroegmodern Amsterdam Schoolmeester Anthoni Smyters en zijn leerling Anthoni Thijs <i>Alisa van de Haar</i>
	Hoofdstuk 3
66	De Latijnse scholen van Amsterdam <i>Ellen van Heteren</i>
	Hoofdstuk 4
78	Matressenschooltjes voor grachtengordel-kleuters en 'Plebeiertjens' Kinderopvang en lees- en praktijkonderwijs, 1600-1864 <i>Judith Brouwer en Maarten Hell</i>
	Hoofdstuk 5
102	Schoolmeesteradvertenties als schoolkeuzehulp in achttiende-eeuws Amsterdam <i>Nelleke Moser</i>
	Hoofdstuk 6
124	Jong geleerd, oud gedaan Een technisch vak leren in de zeventiende en achttiende eeuw <i>Janneke Tump</i>

138	Hoofdstuk 7 Onderwijs: een schild tegen armoede De prijsboekjes van de Amsterdamse stadsarmenscolen <i>Jan Spoelder</i>
158	Hoofdstuk 8 De klank van de tijd Ontwikkelingen in twee eeuwen klassiek onderwijs in Amsterdam <i>Diederik Burgersdijk</i>
176	Hoofdstuk 9 'De eerste vijf', een Amsterdamse hbs <i>Jan Blokker</i>
188	Hoofdstuk 10 De Amsterdamse Sophia Bewaarschool in het midden van de negentiende eeuw <i>Annemieke van Drenth</i>
206	Hoofdstuk 11 'Met de verheffing des Volks stijgen school en onderwijzer' <i>Sjoerd Karsten</i>
222	Hoofdstuk 12 De ongekende populariteit van het Amsterdamse montessorionderwijs aan het begin van de twintigste eeuw <i>Hélène Leenders</i>
240	Hoofdstuk 13 Het Amsterdamsch Lyceum Een vermetele poging tot hervorming van het voortgezet onderwijs <i>Paul Gerretsen</i>
252	Hoofdstuk 14 Van pauperschool tot bubbelschool Sociale ongelijkheid in het Amsterdamse onderwijs toen en nu <i>Louise Elffers</i>
266	Noten
284	Register van personen en zaken
binnenzijde flap voor	Genootschap Amstelodamum
binnenzijde flap achter	Over de auteurs
288	Colofon

Voorwoord

Emmy Ferbeek voorzitter Amstelodamum

Amsterdam viert volgend jaar haar 750ste verjaardag. In aanloop naar dat jubileum is het jaarboek 2024 van het Genootschap Amstelodamum gewijd aan een onderwerp dat er al die tijd was, maar ook constant aan verandering onderhevig is: het Amsterdamse onderwijs. Als emancipatiemachine die ieder kind een eerlijke kans wil bieden in het leven, is het onderwijs een belangrijke pijler onder het zelfbeeld van Amsterdam als een sociale stad. Maar dat ideaal staat onder druk. De steeds hogere woonkosten maken de stad tegenwoordig onbetaalbaar voor veel leerkrachten, met lerarentekorten tot gevolg. Dit raakt juist de scholen in kwetsbare wijken het hardst. Zo dreigt het onderwijs tegenwoordig de ongelijkheid eerder te vergroten in plaats van te verkleinen. Dat maakte de alom geprezen documentaireserie *Klassen* uit 2020 ook pijnlijk zichtbaar.

Eeuwenlang diende dat onderwijs niet de zelfontplooiing van de jongste Amsterdammers, maar hun opleiding tot dienstbare onderdanen van kerk en staat. Daarbij werd de schoolkeuze niet gemaakt op basis van intellect, maar op basis van sociale rang én gender van het kind. Arme kinderen kwamen nooit op de Latijnse school en voor meisjes was het voortgezet onderwijs überhaupt niet toegankelijk. Dat veranderde pas fundamenteel aan het eind van de negentiende eeuw. De sociaaldemocratische opmars in Amsterdam, met een belangrijke rol voor de onderwijzeressen, veranderde het onderwijs. Niet langer het maatschappelijk nut, maar het kind zelf kwam centraal te staan.

Het idee voor dit boek komt vanuit de vaste redactie van Amstelodamum. Hoofdredacteur Patricia van Ulzen en redacteur Judith Brouwer vonden het tijd dat Amstelodamum aandacht besteedde aan de geschiedenis van het onderwijs in onze stad. Samen met gastredacteur Dirk van Miert wilden zij vooral enkele blinde vlekken in de onderwijsgeschiedenis opvullen, zoals de leerstof en het maatschappelijk doel van het

onderwijs door de eeuwen heen, maar ook tot dusver onderbelichte onderwijsvormen, zoals matressenschooltjes en de praktijk van vrijgevestigde schoolmeesters.

Dit redactie-drietal vroeg Mineke van Essen en Jan Dirk Imelman als onderwijskundige adviseurs, om de redactie met hun expertise te ondersteunen. De laatste is ook samen met Dirk van Miert verantwoordelijk voor de inleiding, die de hoofdstukken van het boek in een breder kader plaatst. Vervolgens brachten zij vijftien gespecialiseerde auteurs bijeen. Zo vormde zich een team dat de vele verschillende gedaantes van het Amsterdamse onderwijs in de afgelopen zeven-eneen-halve eeuw kon beschrijven. Vanuit de vaste redactie was Renate Meijer als eindredacteur met haar grote taalgevoel van onschatbare waarde bij het fijnslipen van de teksten, en vormgever Gijs Sierman deed zijn naam eer aan door het zeer veelvormige beeldmateriaal met de tekst tot een evenwichtig geheel te smeden. Het bestuur van Amstelodamum is alle redacteuren, auteurs en de vormgever zeer dankbaar voor hun inspanningen.

Vanuit het bestuur en de redactie kijken wij terug op een zeer aangename samenwerking met het Huygens Instituut, dat met het faciliteren van bijeenkomsten en een financiële bijdrage dit jaarboek mede mogelijk heeft gemaakt. Ook zijn we heel blij met de ondersteuning van onze nieuwe partner Walburg Pers, die voor het eerst het jaarboek uitgeeft.

Ik wens u veel plezier bij het lezen van dit 116de jaarboek!

Emmy Ferbeek
Voorzitter

Inleiding

Dirk van Miert en Jan Dirk Imelman

Over dit boek

Er zijn veel boeken over tal van aspecten van het Amsterdamse onderwijs in eerdere eeuwen. De meeste daarvan richten zich op een bepaalde school, en vaak ook op een bepaalde tijd. Een overkoepelende geschiedenis is er nog niet. Ook dit boek heeft niet de pretentie een volledig overzicht te geven. Maar de bijdragen zijn wel mogelijke bouwstenen voor zo'n geschiedenis. Voor het hoger onderwijs van Amsterdam is nog niet zo lang geleden al een aantal complete studies verschenen.¹ Maar zelfs over de redelijk goed gedocumenteerde Latijnse school in Amsterdam bestaat nog geen aparte geschiedenis, zoals deze wel verschenen zijn voor steden als Leiden of Dordrecht, of zelfs voor hele gewesten als Friesland en Gelre, om slechts enkele te noemen.² Ook zulke geschiedenissen zijn overigens nooit uitputtend, en soms zelfs is het onduidelijk wat ze precies beogen, behalve de opsomming van statuten, lesprogramma's, reorganisaties, biografieën van docenten, gesteggel tussen school en bestuur, invloed van nieuwe pedagogische inzichten, wisselende leerlingenaantallen, et cetera.

Dit boek heeft vooral tot doel een aantal blinde vlekken in de onderwijs-geschiedenis in te kleuren. Een van die blinde vlekken betreft opvallend genoeg de kern van het onderwijs, namelijk de leerstof en het maatschappelijke doel daarvan: welke kennis en vaardigheden werden scholieren geacht zich eigen te maken, en waarom?

1 → Hendrick Goltzius, *Opvoeding van kinderen*, 1578. Gravure, 25,2 × 19,3 cm. Rijksmuseum, Amsterdam (RP-P-1884-A-9707). Op deze allegorie staat een leraar centraal die zijn leerlingen onderwijst. In de hoek van het vertrek staat een roede. De omlijsting bevat Bijbelcitaten: de prent is onderdeel van een serie van twaalf allegorieën van het christelijke geloof.

Verder richt dit boek zich op soorten onderwijs die slecht gedocumenteerd zijn en daarom weinig sporen hebben nagelaten, zoals bewaarscholen en onderwijs aan meisjes. Nadrukkelijk is gekozen voor een focus op het voorschoolse, primaire en secundaire onderwijs: kleuter-, basis- en middelbaar onderwijs. Daarbij is ook aandacht voor het meer beroepsgerichte onderwijs, dat eveneens wat karig bedeed is in de geschiedschrijving, omdat voor de bestudering hiervan evenmin veel bronnen voorhanden zijn.

De verhalen in dit boek spelen zich, behalve tegen maatschappelijke achtergronden, ook altijd af tegen die van ideeën over opvoeding en onderwijs. Het eerste deel van de inleiding is geschreven door cultuurhistoricus Dirk van Miert, die gespecialiseerd is in de vroegmoderne kennisgeschiedenis. Hij onderzoekt welke pedagogische ideeën de praktijk van het onderwijs in de Nederlandse Republiek, en dus ook in Amsterdam hebben gevormd, van de middeleeuwen tot het begin van de verlichting (afb. 1). Omdat over het niet-Latijnse onderwijs in deze periode weinig bekend is vanuit het oogpunt van pedagogische theorie, is dit eerste deel met name gericht op het onderwijs aan de Latijnse school. Pedagogische ideeën over het overige onderwijs kan men enigszins afleiden uit de praktijk, maar hiernaar blijft het vooral gissen, omdat de praktijken verschilden en hooguit hier en daar van hogerhand enkele kaders werden vastgesteld.

Aan het begin van de achttiende eeuw begonnen verlichtingsideeën ook een impuls te geven aan de ontwikkeling van pedagogische theorieën, die daardoor veel uitgebreider en veelzijdiger werden. Logischerwijs ligt daarom in het tweede deel van deze inleiding, dat de periode 1800-heden omvat, de nadruk op de ideeën, en minder op de praktijk. Dit tweede deel is geschreven door onderwijskundige Jan Dirk Imelman, die bij uitstek ook deskundig is op het gebied van de geschiedenis van zijn vak.

Deel 1. Het premoderne onderwijs

Middeleeuwen

Was het onderwijs vóór de twaalfde eeuw overal in de Nederlanden vooral een zaak van kloosters, daarna kwamen de parochiescholen op, die werden bestuurd door lokale kerken. Hun aantal nam gestaag toe, tot ruim driehonderd in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden aan het begin van de zestiende eeuw.³ Grammatica, dat wil zeggen kennis van het Latijn, stond voorop in dit onderwijs, dat vooral bedoeld was voor klerken in opleiding, dus voor iets oudere kinderen. Voor jongere kinderen kwamen er vanaf de dertiende eeuw stadsscholen – bijvoorbeeld in Amsterdam, waar graaf Willem v in 1342 de school aan de ‘Oude Zijde’ erkende, die zich bevond in de Halsteeg, de huidige Damstraat. Later die eeuw, na de splitsing van de

Verecundia
*Auro sem et Japhetpa
 lum inposuerunt humeris
 suis et inclinata retroscu
 operaverit uerenda pfr. un
 facie que uis aurea erat
 et pfr. uisita non ui
 lerant. Gen. 9. 23.*

**EDUCATIO
 LIBERORVM.**
*Noli subtrahere a
 puero disciplinam si e
 nim percusseris eum uirga
 no morietur. Pro. 23. 13.*

Obedientia.
*Tulit quoque ligna
 holocausti et imposuit
 super Isaac filium
 suum. Gen. 22. 6.*

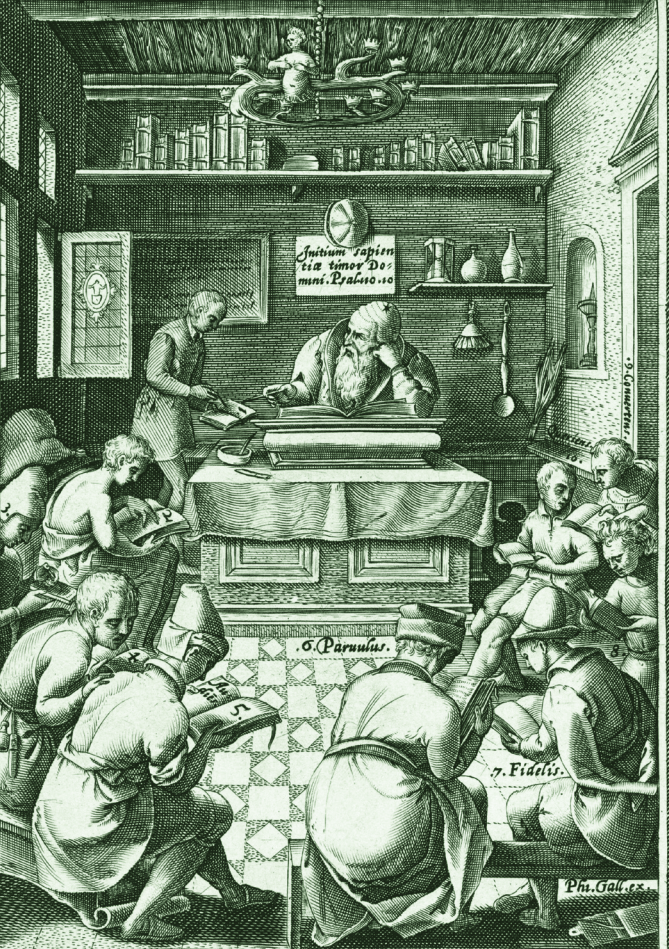
*Ne glorietis in cotumelia
 patris tui non enim et tri
 bi gloria res confusio
 Eccl. 3. 12.*

Timor Domini.
 1.
Mansuetus.
*Dirige mairatos in su
 alic. Psal. 74. 9.*
 2.
Alit's.
*Docerit miter uias
 suas. Psal.
 24. 9.*

3.
Ab lactatu.
*Quem docerit sci
 entiam: et que intel
 ligere faciet auditu
 ab lactator a lacte a
 uulsos ab hiberi
 bus. Isa. 48. 9.*

4.
Pauper.
*Pauperes enangel.
 zatur. Mat. 11. 5.*
 5.
*Omnis qui auisuit
 a patre et miterit ue
 nit ad me. Joa. 6. 45.*
 6.
*Et reuelasti ea par
 uulis. Mat. 11. 25.*

*Honora prm tuu et ma
 trem tuu ut sis legatur
 super terram. Exo.
 20. 12.*

*Qui timet Dominu honorat
 parentes et quasi Dominu
 seruiet his qui se genuerit
 Eccl. 3. 8.*

7.
*Quoniam tu illumina
 uis lucernam meam
 Domine. Psal. 119. 20.*
 8. **Beneuolus.**
*Et quis uoluerit uo
 luntatem eius facere
 cognoscat. de doctri
 na. utrum ex Deo sit
 an ego a me ipse loq
 uatur. Ioan. 7. 17.*

9.
Conuertimi:
*ni ad correptio
 nem meam: eu pro
 feram uobis sprri
 tum meum et os
 tendam uobis
 uerba mea.
 Pro. 1. 2. 3.*

10.
*Si enim sapientiam
 inuocaueris, et inuol
 naueris cor tuu pru
 dentia, si querieris
 eam quasi pecunia et
 sicut thesauros effo
 deris. illam: tunc in
 telligis timorem Dni
 et scientia Dei inue
 nies. Psal. 2. 3.*

*Audite filii disciplinam
 patris et attendite ut
 sciatis prudentiam.
 Pro. 4. 1.*

Reuerentia.
*Et surrexit rex in oc
 curru eius, ad ransitque
 ea et sedit super thronum
 suu, poruitqz est thronus
 mire regis qz redit ad do
 tera. 3. Reg. 2. 19.*

**Discite a me quia
 mitis sum et humi
 lis corde et inue
 niatis requiem ani
 mabis uestris.
 Mat. 11. 29.**

Sapientia.
*Diuidite infantem ui
 uum in duas partes et
 date dimidiam parte
 uni et dimidiam parti
 alteri. 3. Reg. 3. 25.*

Noli subtrahere a puero disciplinam si enim percusseris eum uirga non morietur. Tu uirga percussus eum et animam eius de inferno liberabis. Prouer. 23. 13. 14.

2 Herman Schouten, *Gravenstraat met links het Wijnroeierscomptoir en de kooromgang van de Nieuwe Kerk. Rechts Gravenstraat 22-18, 1788.* Pen in bruin, penseel in kleur, 23,9 x 19,3 cm. Stadsarchief Amsterdam, collectie Atlas Splitgerber (010001000549). Nummer 22 (derde huis van rechts) is het Witwerkerspand, het voormalige gebouw van de Latijnse school, met de gevelsteen met roe en gard.

stad in twee parochies (de 'Nieuwe Zijde' kwam erbij, met de Nieuwe Kerk) werd ook de school gesplitst. Dit proces zou in de geschiedenis van Amsterdam meermalen worden teruggedraaid en dan weer opnieuw doorgevoerd. Het bestaan van de nieuwe school in de Gravenstraat aan de Nieuwe Zijde is voor het eerst vermeld in 1459 (afb. 2). Zo rond 1400 waren de meeste parochiescholen en stadsscholen omgezet in 'Groote Scholen', met een onderbouw voor kinderen tot een jaar of negen en een bovenbouw waarin ook Latijn werd gegeven. Opvallend wellicht is dat ook meisjes naar de onderbouw konden, ook al werden ze apart gehouden van de jongens. Ad Tervoort en Annemarieke Willemsen laten in hoofdstuk 1 van dit boek zien hoe levendig de Amsterdamse onderwijsmarkt was in de late middeleeuwen, waarbij er voortdurend sprake was van concurrentie tussen private onderwijzers en de door de stad betaalde scholen. Op de laatste kregen vooral jongens van acht tot vijftien jaar oud les (afb. 3).⁴ Ondanks die dynamiek veranderde het programma door de bank

genomen niet: psalmzingen bleef belangrijk, naast lezen en schrijven, en voor de hogere klassen Latijn, inclusief grammatica en schrijfcompositie (retorica). De nadruk lag op religieuze thema's.⁵ Het onderwijs was ook lang niet voor iedereen weggelegd, want van de meeste burgers werd niet verwacht dat ze moesten kunnen lezen en schrijven. Zeker voor meisjes werd dit niet noodzakelijk geacht.

3 Maarten van Heemskerck, *Portret van een jonge scholier*, 1531. Olieverf op paneel, 46,5 x 35 cm. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (ok 1797).

Amsterdamse humanisten

Erasmus (1466/69-1536) is als pedagoog van enorme invloed geweest. Hij heeft het gelukkige huwelijk tussen Bijbel en de klassieke traditie op nieuwe leest geschoeid. Het humanisme, waarmee Erasmus wordt geassocieerd, wordt vaak voorgesteld als een filosofie die de ontwikkeling van het menselijke talent als uitgangspunt heeft. Vanuit de pedagogische activiteiten van veel humanisten is dat ook goed te begrijpen, maar de praktijk van het humanisme omvatte veel meer dan dat. Mensen als Erasmus verdiepten zich in nieuwe methodes voor historisch en tekstueel onderzoek, waren geobsedeerd door de juiste stijl van het Latijn en mengden zich niet zelden, ondanks hun kritiek op scholastieke haarkloverijen uit de middeleeuwen, in eindeloze polemieken over kerkhistorische of theologische vraagstukken. Ze trachtten traditie en vernieuwing, conservatisme en innovatie, te laten samengaan. In hun programma wilden ze de geschiedenis in haar context zetten, maar ook politieke en ethische lessen trekken uit het verleden. Als zodanig was het humanisme ook praktisch van inslag: kennis van Latijn en Grieks was relevant voor de politieke en kerkelijke praktijk van alledag, veel meer dan bijvoorbeeld wiskunde, dat vooral ambachtelijk nut had of als theoretisch-wetenschappelijk tijdverdrijf gold. De inzet voor kerk, staat, stad of vorst stond voor humanisten voorop, al waren er ook die zich het liefst met de klassieke auteurs terugtrokken op een villa op het platteland. Het lees- en schrijfonderwijs hield bij humanisten in: de interpretatie van teksten en betogen opstellen. Basisvaardigheden zoals spellen, lezen, pen-greep en letters schrijven werden bekend verondersteld, want de humanistische pedagogiek was gericht op kinderen vanaf zo'n acht of negen jaar oud. Wel was er bijzondere aandacht voor de kalligrafie: het schoonschrijven bood leerlingen mogelijkheden om emplooi te vinden in handel en ambtenarij. Behalve kooplieden en bestuurders hadden ook kerken en notarissen behoefte aan secretarissen die brieven, rekestes, consultaties, notulen, contracten, obligaties et cetera in leesbaar schrift konden opstellen.⁶

Zoals eigenlijk alle pedagogen beklagde Erasmus zich over het niveau van het onderwijs, dat hij veel te veel gericht vond op het opdreunen van grammaticale regels. Ook de vele lijfstraffen werkten volgens hem niet, want juist een aardige onderwijzer zou de kinderen gunstig stemmen voor onderwijs. De liefde voor de leraar zou overgaan in liefde voor de stof. En wie eenmaal kennis verwierf,

werd daardoor een beter mens.⁷ De deugd was voor Erasmus dus het doel, niet de kunde of de eruditie – en dat was een regel die keer op keer herhaald zou worden door pedagogen uit de zestiende en zeventiende eeuw, hoe verschillend hun ideeën ook waren.

Zoals eerder gezegd is dit deel van de inleiding daarom grotendeels gericht op de Latijnse school. Hoe humanisten dachten over het overige onderwijs zou met veel moeite te reconstrueren zijn aan de hand van versnipperde informatie. Zo brak Erasmus' vriend Juan Luis Vives (1493-1540) een lans voor onderwijs aan de armen, in de verwachting dat deze verheven konden worden. Ook pleitte Vives voor onderwijs aan meisjes van goede komaf.⁸

Erasmus had contact met een aantal Amsterdamse humanisten die zich door hem geïnspireerd wisten: Alardus van Amsterdam (1491-1544), Cornelius Crocus (circa 1500-1550), en Joannes Sartorius (circa 1500-1557). De laatste twee waren werkzaam als rector in Amsterdam.⁹ Zij bewerkten educatieve traktaten van Erasmus, bijvoorbeeld door Nederlandse vertalingen toe te voegen aan Erasmus' *Adagia*, een Latijnse bestseller van spreekwoorden en gezegden. Op de humanistische Latijnse scholen stonden de compositie van teksten en de nauw daarmee samenhangende welsprekendheid voorop. Het werd belangrijk geacht argumenten te kunnen opstellen in een rijk, welluidend en smaakvol betoog, loftuiting of brief. Er werd veel geoefend met Latijnse dialogen. Alardus, Crocus en Sartorius schreven bovendien toneelstukken voor leerlingen van de Latijnse school. Die leerden deze Latijnse teksten uit het hoofd, oefenden in de voordracht ervan en maakten zich de taal eigen door die echt te belichamen. Toneelspelen vergrootte de woordenschat en taalkundige kennis, gaf training in retorica en argumentatiekunde, en instrueerde op moreel-religieus gebied.¹⁰ Dit spelenderwijs leren van natuurlijke taal stond in schril contrast met het in eerdere eeuwen gebruikelijke uit het hoofd leren van in verzen gegoten grammaticale regels, zoals die van het *Doctrinale puerorum* van de Franse Alexander de Villadei (circa 1175-1240/50), een populair leerboek uit de middel-euwen.

De christelijke boodschap stond voorop. Net als Erasmus waren Alardus en Crocus priesters. Zij, en menig zestiende-eeuwse Amsterdamse rector, schreven kerstliederen in het Latijn die door hun leerlingen werden ingestudeerd en gezongen in een specifiek katholieke liturgische context. Deze waren vooral bedoeld om vroomheid op te roepen en maken slechts bij uitzondering melding van politieke omstandigheden, van het dagritme op school, van gewenst gedrag van de leerling, of in bedekte termen van de reformatie.¹¹

Die hervorming van de katholieke kerk zou in Amsterdam in 1578 officieel haar beslag krijgen met de Alteratie, de politieke omwenteling waarbij de katholieke stadsregering werd afgezet. In dat jaar werd ook paal en perk gesteld aan de wildgroei in zogeheten bijsscholen: